

Keerpunt 1848: Het Binnenhof in de ban van het buitenland

Inleiding

Waarom werd in 1848 de Republikeinse staatsvorm uit Frankrijk niet overgenomen? (een oude vraag, die blijkens een van de jongste PvdA-congressen altijd weer nieuw blijft). Waarom werd van daar geen algemeen kiesrecht ingevoerd - maar kwam slechts een beperkt census kiesrecht tot stand? Ontstond hier een parlementaire democratie, zoals vaak wordt beweerd? Wat werd er van de Prime-Minister-illusie van graaf Schimmelpenninck? En wat van Donker Curtius' voorkeur voor bepaalde aspecten van het Belgische staatsrecht? Als er van al die min of meer radicale gedachten weinig of niets terecht is gekomen, waarom spreken we dan toch over 1848 als een keerpunt zoals de troonrede deed na afloop van de grondwetsherziening bij de ingang van een nieuw tijdvak? Ziedaar de vragen en het staatsrechtelijk kader. Ik zal over de maatschappelijke ondergrond en de geestelijke bovenbouw weinig zeggen: niet omdat ze niet belangrijk zouden zijn. Doch omdat prof. van Tijn daarover stellig zal spreken.

Wij zijn over allerlei facetten van 1848 langzamerhand tamelijk wel ingelicht. Ik denk aan de oude werken van De Bosch Kemper en Colenbrander, Scholten Verkade, C.W. de Vries en Witlox; aan de nieuwere studies van Alberts, Boogman, Tamse, van Tijn, Kossmann, Robijns, De Wit en Wels. Ik kan hier geen nieuwere opgravingen aan toevoegen: ik zal proberen in de oude Leidse traditie van Huizinga er een beeld uit op te bouwen; *mijn* beeld dus voor u vatbaar voor discussie.

Uitgangspunt

Als uitgangspunt neem ik een stelling van C.B. Wels, welke u vindt bij de inleiding tot zijn bronnen-publicatie over de buitenlandse politiek van Nederland. Ik lees op pag. VII: "Het schrikbeeld van Jacobijn van 1793 en de vrees voor een sociale omwenteling ver-

sterkte overal het effect van de acties voor politieke hervormingen. De maatschappelijke groeperingen die in 1848 het monopolie van de macht bezaten, werden al jarenlang achtervolgd door onbestemde angstgevoelens voor een huiveringwekkend bloedbad en een onvoorstelbare chaos. Het schrikbewind tijdens de Franse revolutie vormde de inspiratie voor dergelijke fantasieën. Marx en Engels brachten deze latente vrees trefzeker onder woorden toen zij in hun Communistisch Manifest gewaagden van het spook van de revolutie dat in Europa rondwaarde. Veel regeringen werden door dit schrikbeeld zo sterk gebiologeerd dat zij al bij het begin van de onlusten een plaats voor de burgerij inruimden in de hoop daarmee een dam op te werpen tegen vergaande sociale omwentelingen."

Dit is het eerste citaat van Wels. En hier volgt het tweede: "In enkele landen bleef het (echter) betrekkelijk rustig, hetzij omdat de burgerij deel had aan de macht (Engeland en België) of nog geen factor van belang was (Rusland en Zweden), hetzij omdat het handjevol hervormingsgezinden hun eisen ingewilligd kregen nog voordat ze duidelijk geformuleerd waren (enige Duitse Staten en Nederland)."

Ik ben het met deze stellingen goeddeels eens, behalve met de allerlaatste zinsnede. Daarin wordt namelijk gesuggereerd, dat de Nederlandse liberalen geen duidelijk plan hadden. Dat hadden zij mijns inziens wel; namelijk in het initiatiefvoorstel van de 9 mannen uit 1844. Maar bij de uitvoering van dat voorstel raakten de liberalen in 1848 verdeeld. Met betrekking tot dat voorstel der 9 mannen bestaat de fraaie legende - zelfs door H.A. Enno v. Gelder (*Vijf eeuwen tijden*, pag. 169) en Jan Romein (*Erflaters*, p. 26) doorverteld - dat het door de Tweede Kamer niet eens in behandeling zou zijn genomen. Voordat door de motie-Verwey Mejan het voorstel na een week vol algemene beschouwingen van de agenda werd afgevoerd, was het echter uitvoerig door de afdelingen der Kamer schriftelijk voorbereid. Alle artikelen waren zover nodig van commentaar voorzien; vaak was zelfs precies aangegeven hoeveel leden voor en tegen bepaalde onderdelen waren. Achteraf had de Kamermeerderheid spijt gehad van zoveel onbedoelde, openbare propaganda voor Thorbecke; in die mate zelfs dat in 1846 een nieuwe procedure voor de behandeling van initiatiefvoorstellen werd ingevoerd. De "prise en consideration" waarbij een initiatiefvoorstel in de kiem - bij de voorbereidingen - kon worden gesmoord. Waarom leg ik hier zo de nadruk op? Omdat toen Willem II in het najaar van 1847 - na ettelijke vergeefse pogingen om het provinciaal-stedelijk stemrecht te rege-

len - eindelijk tot de conclusie kwam dat de grondwet verduidelijking behoefde - *die* onderdelen van het oude voorstel der 9 mannen werden uitgezocht, waarvoor de kamer-meerderheid in 1844 wél had gevoeld.

Willem II in 1848

Dat betekende een verbetering - op ondergeschikte punten - maar *niet* op de hoofdzaken: ministeriële verantwoordelijkheid en direct kiesrecht. Die ondermaatse voorstellen - 27 in getal - stonden in februari 1848 op de agenda van de kabinetsraad in Den Haag toen in Frankrijk de burgerkoning Louis Philippe werd verjaagd en de 2e Franse Republiek werd geboren. Moest de be- loofde grondwetsherziening doorgaan? De koning aarzel- de; de kroonprins niet: 'het woord van een vorst moet vaststaan als een rots'. De voorstellen *zouden* door- gaan maar een rots toonde Willem II zich niet. De vrees bestond dat nèt als in 1830 België het voorbeeld van Frankrijk zou volgen en dat Leopold I dus het lot van zijn schoonvader Louis Philippe zou moeten delen. Zouden Limburg en Luxemburg dan buiten schot blijven? Willem II overwon zijn rancunes tegen Leopold die hem eerst als verloofde van de Engelse troonopvolgster, de grillige, inmiddels overleden prinses Charlotte had opgevolgd, en die daarna door het Nationaal Congres - boven hem - tot koning van België was verkozen. Lang had hij de illusie gekoesterd het zuiden terug te zul- len winnen. Nu schreef hij een brief om de Belgische regering te verzekeren dat zij Nederland als steun in de rug mocht zien.

Toen Leopold over de eerste schrik heen was, trof het liberale kabinet-Rogier snel maatregelen in België: de census voor het directe kiesrecht voor Kamer en Senaat werd binnen een maand zodanig verlaagd dat het aantal kiezers met 70% tot 90.000 personen werd uitgebreid; Marx en Engels werden uitgeschakeld; er werd een volks- weerbaarheid uit de grond gestampt. Eind maart bleek België de 2000 gewapende werklieden, die bij Risquons- Tout de grens over wilden trekken, de baas te blijven. Leopold schijnt zijn omgeving zelfs te hebben toever- trouwd dat hij minder zeker was van de stabiliteit van het koningschap in Nederland, een land immers met een langdurige republikeinse traditie.

Het is niet volstrekt onwaar dat Willem II zelf de mo- narchie in gevaar gebracht had. "Geen koning van Neder- land is - schreef de oude Rogier - met meer lof over- laden dan Willem II. Zelden berustte zulk een lof op zo weinig positieve verdiensten. Katholieke schrijvers

hebben hem doorlopend edel of ridderlijk genoemd... De vorstelijke charmeur en viveur, die bijna heel zijn leven omstuwd werd door een zweem van hem adorerende en exploiterende intriganten, Don Quichottes en chevaliers d'industrie en wiens compromittante grillen zijn vrouw en zijn ministers in dagelijkse onrust deed leven, is lang een lieveling der natie geweest. Hij kwam op de troon, omzweefd door de wierookwolken van een pers, die hij beloonde voor de laster, waarmee zij zijn vader tot aftreden gedwongen hadden. Het lijkt niet verantwoord een man, die zo handelde, edel of ridderlijk te noemen. Willem II was - gelijk tijdgenoten openhartig aan elkaar schreven - bij zijn troonsbestijging reeds een "geüseed man", die zijn lichaam vroeg ondermiind had door allerlei "uitspattingen". In deze fors aangezette zwart-wit tekening van Rogier is, dunkt me, de verklaring te vinden voor de paradox dat een koningschap populair kan wezen en toch in gevaar. Het lijkt niet uitgesloten, dat toekomstig onderzoek Willem II als sexueel hervormer zal rehabiliteren. Maar in dit vroeg-victoriaanse tijdvak kan een kwaad geweten hem gekweld hebben. Teveel duistere figuren wisten meer van hem dan goed was voor zijn politieke gezondheid. Men mag misschien stellen, dat de uitkeringen, welke de koning aan de leiders van de radicale volksbladen verstrekke, die zich nogal ambivalent over het koningschap plachten te uiten, de propaganda voor de republiek aan banden heeft gelegd.

Zeker lijkt wel dat een Adriaan van Bevervoorde en een Vliet hem in die dagen de namen van vooruitstrevende politici hebben toegefluisterd - opdat hij die als minister zou kiezen - een verandering van regering, waarvan van Bevervoorde hoopte, dat zij hem in de positie van hoofd van het regeringsblad zou brengen, uit de redactie waarvan hij vroeger was ontslagen.

Tot zijn ontsteltenis moest de koning bemerken dat zijn voorstellen tot grondwetsherziening verkeerd vielen. Dat de liberalen de 27 voorstellen als een mager schepje uit hun ketel beschouwden, lag in de rede. Maar de Kamermeerderheid wilde ook niet meer herinnerd worden aan haar verlangens uit 1844. "Zelfs de conservatieven ontkenden niet, dat in de tegenwoordige omstandigheden de voordragten ongenoegzaam en het besluit der regering om die thans voor te dragen, hoogst onstaatkundig was geweest". (Boreel, pag. 334). Dertien maart ontbood Willem II zonder voorkennis van zijn ministers, de fungerende voorzitter der Tweede Kamer, Boreel van Hogelanden. Om niet de indruk te wekken door de journalistiek te worden voortgedreven,

werd dit hoog college van staat uitgenodigd haar wensen tot grondwetsherziening kenbaar te maken. In 24 uur werd de koning van zeer conservatief, zeer liberaal.

Er is vaak gespeculeerd over de oorzaak van de plotse-linge ommeezwaai. De slechte gezondheid van de koning, de vrees voor de impopulariteit van de kroonprins, berichten over de uitwaai-ering van de revolutionaire beweging naar Duitsland, een waarschuwing van zijn dochter Sophia... Ik constateer slechts dat Willem II intuïtief zijn stap goed getimed heeft. De dertiende maart, dat was immers ook de dag van de val van Met-ternich, wiens naam sinds het congres van Wenen garant had gestaan voor de periode van restauratie en ver-licht despotisme, die nu definitief ten einde was.

Niet de koning, maar de Kamer faalde. Zij bracht een voorlopig verslag uit, waarin wel de ministeriële ver-antwoordelijkheid doch niet het direct kiesrecht werd aanvaard. Dit kon de schijn wekken, dat het parlement wel de positie van het koningschap, doch niet die van zichzelf op de tocht wilde zetten. Vergeefs probeerde Boreel te bewerkstelligen dat men de regeling van het kiesrecht aan de wet (een blanco artikel) zou overlaten. "Maar mijn raad werd niet gevolgd en gelijk ik voor-spelde zou dit de zelfmoord der Kamer zijn" (pag. 341).

Grondwetscommissie Thorbecke

Toen, eerst toen, ontbood Willem II Luzac, die door zijn tijdgenoten (Bruce) werd beschouwd als chef der oppositie. Er was behoefte aan een nieuw ministerie; er was behoefte aan leiding bij de grondwetsherziening. Lodewijk Caspar Luzac bleek nu niet meer dan een rede-rijker te zijn, geen radicaal hervormer. Na jaren voor ministeriële verantwoordelijkheid te hebben gepleit, deinsde hij terug nu hij haar zou moeten toetsen. Veel meer dan 'n advies over personen bij wie de koning dan wel moet wezen, kwam niet over zijn lippen. De koning herdoopte hem tegenover een demissionair minister tot "een oud wijf". Maar de namen die Luzac de koning tenslotte noemde, bleken bruikbaar. Dirk Donker Curtius zou als minister van justitie ad interim het bestuurs-vacuüm komen opvullen; Thorbecke, hoogleraar te Leiden, zou de grondwet herschrijven. Met Luzac zelf, Storm en de Kempenaer, zouden zij tezamen de commissie van 17 maart gaan vormen - de maartse richting - om, "met overweging van de wensen der Tweede Kamer aan ons een volledig ontwerp grondwetsherziening voor te dragen en om ons tevens dezelve denkbeelden omtrent de samen-

stelling van een ministerie mee te delen". De namen van dit vijftal vormden een program. Allen behoorden tot de 9 mannen uit 1844; behalve Donker Curtius, die echter buitenparlementaire oppositie had gevoerd: als schrijver van de brochure "Orde" uit 1840 als advocaat van vele persorganen, die vanwege hun oppositie voor het gerecht waren gedaagd. De ontsteltenis bij conservatief Nederland was algemeen. Een progressief minderheidskabinet dat het land wilde gaan hervormen! De conservatieven gingen nu ook voor ministeriële verantwoordelijkheid gevoelen om de onbesuisde koning onder curatele te kunnen plaatsen. De directeur van het kabinet, Van Rappard, deed nog een laatste poging de taakomschrijving van de commissie te wijzigen, in die zin dat zij de grondwet zou moeten wijzigen *in overeenstemming met de wensen der Tweede Kamer*. Het destructief bedoeld amendement bleef, misschien doordat de koning werd afgeleid door de doodstijding van zijn zoon Alexander, achterwege. De commissie-Thorbecke zou de wensen der Tweede Kamer hebben te *overwégen!*

Wat was urgenter? De kabinetsformatie of de grondwetsherziening? Thorbecke zag scherp dat er eerst een regeringsprogram moest zijn - dus ook overeenstemming over de grondwetsherziening moest komen - voordat een kabinet geformeerd kon worden. Maar de koning had in de onrust dier dagen een kabinet nodig; de demissionaire ploeg drong steeds klemmender op spoed aan. Wie kon als kabinetsleider optreden, nu Luzac weigerde de verantwoordelijkheid op zich te nemen? Aanvankelijk koesterde de commissie de hoop, dat de oude baron van der Cappellen het zou doen. Een man met grote bestuurservaring. Even in de dertig was hij al minister geweest van Lodewijk Napoleon. Aangezien hij diens afkeer van het bestuur van de grote broer, keizer Napoleon deelde, was hij tijdens de Franse inlijving buiten het bestuur gebleven. Daardoor kon hij zijn bliksemcarrière onder Willem I vervolgen: commissaris-generaal in 1813, vertegenwoordiger op het Congres van Wenen, secretaris van staat voor de vereniging met België en toen als lid van de commissie-generaal naar Nederlands Indië om het bewind uit Engelse handen over te nemen. Als gouverneur-generaal oefende hij tenslotte een voor die tijd tamelijk vrijzinnig koloniaal beleid, met één zwak punt - de financiën - waarvoor de koning extra gevoelig was. Ontheven van zijn ambt in 1826 trok hij zich terug op het fraaie landgoed Vollenhoven in den Bilt van waaruit hij als president-curator de Utrechtse Universiteit bestuurde. Door Willem II met een benoeming tot minister van staat gerehabiliteerd, weigerde hij als bewindsman op

Binnenlandse of Buitenlandse zaken actief te worden. Zijn voorwaarde was - in het begin van de veertiger jaren - geweest: herziening van de grondwet in vrijzinnige geest. Die instelling had hem tot de man van 1848 kunnen bestempelen. Maar hij voelde in 1848 de last van 70 jaar, na zijn vlucht uit Parijs - waar hij de winters placht door te brengen - vanwege de val van Louis Philippe, in wiens kennissenkring hij had verkeerdt. Zich een versleten man achtend, bedankte van de Capellen. Geschokt in geest en fortuin maakte hij amper 3 weken later, ziek en melancholiek, een einde aan zijn leven. Dat de commissie evenwel aan hem gedacht heeft, onderstreepte haar gereserveerde opstelling ten opzichte van de Franse februari-revolutie. Ook anderen bedankten en aangezien sommige commissieleden (zoals Luzac) niet - en anderen (Thorbecke) nog niet als minister wilden optreden - stagneerde de kabinetsformatie. Onder die omstandigheden was het voor de koning een uitkomst dat althans een hunner, Donker Curtius (19 maart) bereid was als voorloper ad interim het departement van justitie te beheren. Het leek ook een uitkomst voor Adriaan van Bevervoorde die daags na zijn demonstratie ten gunste van de koning, veroordeeld was tot een half jaar gevangenis - vanwege vroegere, voor van Hall beledigende artikelen. Adriaan wist dat Donker Curtius vroeger veel plezier had beleefd aan zijn aanvallen op de minister van Hall. Hij rekende op "amnestie" en hoopte op een benoeming tot leider van het regeringsblad *Journal de la Haye*. Doch Donker Curtius was niet langer advocaat der oppositie, doch minister van justitie. Hij ried zijn bezoekers gratie te vragen en later, het land te verlaten. De band met het *Journal* verbrak hij.

Intussen ontwierp in drie weken tijds Thorbecke tekst en toelichting van de nieuwe grondwet. Wie de neiging in zich voelt opkomen om een vergelijking te treffen met de onderhavige grondwetsherziening, welke sinds de Proeve van 1965 nog niet is voltooid... moet wel bedenken dat dit sinds 1840 de derde vingeroefening voor Thorbecke betekende. Wat hem nú te doen stond, was aannemelijk te maken, dat het voorstel der 9 mannen uit 1844 ook de oplossing was voor de problemen van 1848! Zijn inleiding tot het ontwerp-1848 gaf het antwoord: "Wij zijn overtuigd Sire, dat om Nederland en de grondwettige monarchie te kunnen behouden onze instellingen boven alles eene andere en oneindig grotere medewerking der *burgerij* dan tot dusver eisen". In die ene regel was de hoofdzaak vervat. Het voortbestaan van de monarchie, afhankelijk van de burgerij. Dat betekende: ministeriële verantwoordelijkheid en direct

census kiesrecht. Daarmee waren tegelijk de eerste beginselen van de Franse februari-revolutie - de republikeinse staatsvorm en het algemeen mannenkiesrecht - afgewezen. Opvallend is dat Thorbecke van het algemeen kiesrecht zelfs niet repte. Om dat te begrijpen moet u beseffen dat dit in het toenmalig Nederland eigenlijk geen issue was. Zwager kon in zijn aan dit onderwerp gewijde dissertatie nauwelijks pleitbezorgers noemen (Opzoomer, Cnoop Koopmans en Beijerman). Zelfs de leiders van de meest radicale bladen de Vries en van Bevervoorde wijdden er, zoals Robijns heeft aangetoond, vóór 1848 nauwelijks woorden aan.

Eigenlijk had Thorbecke er in zijn rede uit 1844 over het hedendaags staatsburgerschap nog het meeste aandacht aan besteed. U kent natuurlijk die beroemde regel: "dat het beginsel van algemeen stemrecht in de staatsgeschiedenis onzer eeuw ligt, schijnt even onmiskenbaar als dat zij het gestadig, schoon trapsgewijze tracht te verwezenlijken". De eerste trap was het direct censuskiesrecht voor mannen. Niet de parlementaire democratie werd ingevoerd, eerder een parlementaire oligarchie.

Bij het redigeren van het ontwerp-grondwet ondervond Thorbecke een kleine complicatie: in de aanwezigheid van Dirk Donker Curtius, het enig commissielid dat geen deel had uitgemaakt van het gezelschap der 9 mannen. Donker Curtius stond onder invloed van de Belgische grondwet. Dat valt te verstaan. De Belgische grondwet van 1831 was in reactie op de Nederlandse grondwet van 1815 veel democratischer nog dan onze grondwet van 1840. Zij heette de modernste van die tijd. Zij stond op de basis van de volkssouvereiniteit, maar aan de koning was de uitvoerende macht toegekend. (Art. 24 Alle machten gaan uit van de natie; de uitvoerende macht berust bij de koning, art. 29). Die constructie had in februari-maart 1848 getoond tegen een stootje bestand te zijn.

In deze voorbereidende fase der grondwetsherziening wist Thorbecke Donker Curtius nog wel te pareren. Behalve ten aanzien van één punt: De Eerste Kamer. Thorbecke had dit instituut willen afschaffen. Het was zijns inziens zonder doel en grond. In 1815 was de Eerste Kamer op zuidelijke verlangen ingesteld om de Belgische adel een staatkundig onderkomen te verschaffen. Zij zou tevens als bolwerk voor de kroon moeten dienen. Welnu, in 1848 zou de adel zijn publiekrechtelijk voordeel verliezen; bovendien stond de ministeriële verantwoordelijkheid op het punt ingevoerd te worden. Daarmee verviel voor de Eerste Kamer ook de functie van bolwerk

voor de kroon. In dit geval moest de opvatting van Thorbecke wijken voor Donker Curtius. De Eerste Kamer zou blijven bestaan. Zij zou echter niet langer voor het leven benoemd worden door de koning, maar zou, op voorbeeld van België even als de Tweede Kamer, direct gekozen worden. Afgezien van zo'n enkele concessie had Thorbecke het voordeel van zich geheel aan de grondwetstekst te kunnen wijden. Doch Donker Curtius had de zorg ook voor de handhaving van orde en rust. Dat er onrust dreigde was te Amsterdam al begin maart gebleken bij het proces tegen De Vries, de radicale hoofdredacteur van *De Hydra*. Op 9 maart werd hij veroordeeld tot drie maanden gevangenisstraf, een geldboete en 3 jaar ontzetting uit de burgerrechten. Maar die straf was De Vries verzoet door de toejuichingen van het publiek in het Paleis van Justitie. Er werden Republikeinse plakaten aangebracht.

Tegen de 24e maart hadden Duitse werklieden in de hoofdstad Amsterdam een bijeenkomst op de Dam bijeengeroepen om het verlangen naar arbeid voor de massa werklozen te onderstrepen. Het leek onschuldiger dan het was, want was de 24e maart niet uitgekozen ter herinnering aan de 24e februari: de revolutie in Parijs? Gödecke en Hanke, de aanstichters, waren socialisten, in bezit van een aantal exemplaren van het Communistisch Manifest, zij het in Duitse tekst. Goed georganiseerd was de samenkomst echter niet: de 2000 toehoorders luisterden nauwelijks naar de oproep van Hanke om een deputatie naar de burgemeester te sturen. Het liep uit op een geweldige rel. De Duitsers werden gegrepen; minister Donker Curtius liet zelfs het Haagse huis van Van Bevervoorde doorzoeken om na te gaan of hij betrokken was geweest bij deze demonstratie. Tegen de Duitsers werd de doodstraf geëist, gevolgd door een plotselinge vrijspraak op de 20e juni, luttele dagen voor de bloedige juni-opstand in Parijs. Van Bevervoorde staakte de uitgave van zijn bladen *Asmodée* en *de Burger* en vertrok, met een koninklijke toelage, naar Brussel, verbitterd over het volk waarvoor hij zich zo had ingespannen: "dewijl alle pogingen om het Volk wakker te maken, schipbreuk lijdten op eene hottentotse onverschilligheid". Het is met zijn invloed gedaan.

Als begin april in de diplomatieke correspondentie melding wordt gemaakt van de deelneming door Van Bevervoorde aan een congres om van België, Nederland en het Rijnland één republiek te maken, dan klinkt geen verontrusting meer door. Het wordt genoemd als: een dwaas plan!

Het pril contact van radicalen en socialisten was in Nederland gebroken nog voordat de juni-opstand in Parijs de twee groepen, welke de februari-revolutie hadden bewerkstelligd, bloedig uiteen dreef.

Jan Romein had geleerd, dat de burgerlijke revolutie tot een bepaald punt voortgeschreden, de neiging vertoont om halt te houden uit vrees voor de consequenties in haar besloten, ten opzichte van de arbeidersklasse daarachter, zonder wier hulp de bourgeoisie haar revolutie niet zou hebben kunnen doorvoeren, maar met wie zij de vruchten niet of slechts zeer spaarzaam wil delen.

Mijn vraag is of die stelling voor Frankrijk niet meer opging dan voor het Nederland van 1848. Zag Boogman verkeerd toen hij poneerde, dat het de arbeiders nog aan proletarisch bewustzijn ontbrak? In een land met een beperkte vrijheid van verenigingen en tal van persprocessen - gevoegd bij een aanzienlijk aantal analphabeten - kon dit zich ook niet makkelijk ontplooiën.

Het tijdelijk kabinet-Schimmelpenninck

Intussen had die rel te Amsterdam de positie van Gerrit graaf Schimmelpenninck geschaagd. Deze gezant te Londen was teruggeroepen om in een kabinet met de leden van de grondwetscommissie als minister van Buitenlandse zaken op te treden. Hij zag de ontredde van de koning, die toen waarschijnlijk net een hartaanval had ondergaan, en voelde zich geroepen de leiding in handen te nemen. De graaf koos daartoe de positie van Prime-Minister. Zo zou hij niet alleen voorzitter van de ministerraad zijn. Zij bood hem tevens de mogelijkheid de vrije hand te bedingen bij de keus van zijn mede-ministers en bepaaldelijk Thorbecke te weren.

De familiegeschiedenis van Schimmelpenninck is uit een oogpunt van elite-onderzoek hoogst interessant. Rutger Jan, zijn vader, eens een progressieve patriot, was Raadpensionaris geweest; deze Gerrit van 1848 was een man van het midden - zijn zoon weer een Rutger Jan - zou deel uitmaken van het conservatieve kabinet-Heemskerck, dat over de motie Keuchenius en de Luxemburgse kwestie met de kamer in conflict zou treden. Van de kleinzoon, die van 1894 tot 1901 lid van de Tweede Kamer was, vermeldt het register op de Handelingen slechts een luttele spreekbeurt.

U herinnert zich dat de grief van graaf Gerrit jegens Thorbecke berustte op de kritiek welke de Leidse hoog-

leraar had uitgeoefend op de biografie, welke hij aan zijn vader had gewijd. Thorbecke had in twijfel getrokken of Napoleon de Raadpensionaris inderdaad toegevoegd had, dat hij zo verstandig had moeten zijn zijn positie in Nederland door erfelijkheid te stabiliseren. De zoon geloofde er graag in. L.J. Rogier spotte dan ook met Gerrit onze gemankeerde koning! Gerrit was wel wat geweest: secretaris van staat bij Willem I, president van de Handelsmaatschappij, gezant in Petersburg en Londen, lid van de Eerste Kamer. Maar koning? - Ik lees voor uit Tellegen:

"Zijn kracht lag daarin dat hij de zoon was van zijn vader. Maar daarin lag dan ook zijn enige titel om, zelfs met terzijdestelling des konings, de richting aan alles te geven, de eerste persoon te zijn in het Nederlandse staatsbestuur. Wanneer men dit alles na verloop van zovele jaren kalm overweegt, dan staat men inderdaad verbaasd. In Engeland bestaat als onbeschrevene en dientengevolge zeer elastieke instelling, het President-Ministerschap. Maar daar is dit ambt het natuurlijk uitvloeisel van de partij-organisatie in het Parlement. Waar de partij haar hoofd heeft, waar zij door dat hoofd met zijn uitstekende medestanders het bewind voert of aan de oppositie richting geeft, daar is het natuurlijk en verklaarbaar, dat de koning bij de vorming van het ministerie het advies volgt van het hoofd der partij. Maar hier te lande bestonden in de Tweede Kamer veel minder nog in de Eerste Kamer partijen, en Schimmelpenninck zou - waren zij er geweest - daarvan het hoofd niet zijn geweest".

Tot zover: Tellegen (Voorspel).

Thorbecke heeft uit alle macht geprobeerd zijn medeleden ervan te weerhouden met een kabinet-Schimmelpenninck mee te gaan. Er zal een persoonlijk motief achter gezeten hebben, maar zijn zakelijk bezwaar was krachtig genoeg. Het was volslagen onduidelijk of de denkbeelden van de graaf met de Grondwetscommissie parallel liepen. De verdere ontwikkeling heeft Thorbecke in het gelijk gesteld. Maar Luzac en de Kempenaer zagen het aanbod van Schimmelpenninck als een uitkomst. Zij koesterden de hoop dat de patriottische nagalm van de naam Schimmelpenninck in traditionele kringen vertrouwen zou opwekken. Achter die rug schuilgaand durfde Luzac het ministerschap van Binnenlandse Zaken aan in een ministerie zonder Thorbecke. Deze hoorde dat overigens pas nadat Schimmelpenninck zijn tijdelijk kabinet al in de Tweede Kamer had voorgesteld, daags na de rel in Amsterdam. De

graaf beloofde de Kamer een nieuwe grondwet "in de grote trekken aan de Britse constitutie gelijk". Donker Curtius aangebleven op Justitie, heeft later verklaard te hebben gedacht, dat hiermee bedoeld was: directe verkiezingen en ministeriële verantwoordelijkheid. Ook toen al bleken formatie-afspraken onduidelijk te kunnen zijn want Schimmelpenninck had veel meer in de zin.

Maar al was Thorbecke dan buiten het kabinet gehouden - niet door Luzac en Donker Curtius maar door Schimmelpenninck, die hun aandrang weerstond - terzake van de grondwetsherziening bleef hij Schimmelpenninck één pas voor. Toen de grondwetscommissie op 11 april haar rapport de koning aanbood, besloot Thorbecke met het verzoek dat het stuk openbaar zou worden gemaakt. "De publieke zaak wil publiek worden behandeld". Na lezing stemde de vorst, voordat zijn minister-president Schimmelpenninck het wist, toe. Thorbecke buitte de publiciteit ten volle uit. Hij bleef in Den Haag over opdat 's Lands drukkerij bij de correctie geen vertraging zou ondervinden. Woensdags was het rapport aangeboden: zaterdag was het afgedrukt.

Tweede misrekening van Schimmelpenninck: deze had er op vertrouwd, tegenover de twee leden van de grondwetscommissie, Luzac en Donker, die hij in zijn kabinet had opgenomen, over een meerderheid te beschikken met behulp van de twee militaire bewindslieden, de vice-admiraal Rijk en de generaal Nepveu benevens minister van de RK eredienst, Lightenvelt. Zo begon Gerrit in dezelfde week waarin te Parijs de algemene verkiezingen waren uitgeschreven het gevecht tegen het in zijn ogen 'republikeinse' voorstel van Thorbecke.

Het conflict spitste zich toe op de samenstelling van de Staten-Generaal. Schimmelpenninck wilde het aantal leden van beide Kamers uitbreiden, opdat uit het parlement net als in Engeland het geval is, een ministerie zou kunnen voortkomen. Deze combinatie van ministerschap en kamerlidmaatschap was in de bestaande grondwet toegestaan en in België gebruikelijk: op datzelfde ogenblik verenigde Luzac beide functies trouwens al. Dat was voor hem en Donker Curtius niet het twistpunt. Doch Schimmelpenninck wenste toevoeging van een soort Tweede Kamerleden, die getrapt gekozen zouden worden; de Eerste Kamer zou door de koning voor het leven benoemd blijven, zij het op provinciale voordrachten met voor iedere kamerzetel drie namen. Op dit punt van het directe kiesrecht voor Eerste en Tweede Kamer bleven Luzac en Donker standhouden. Schimmelpenninck kon zich gesteund weten door de voorkeur van de Tweede Kamer-

meerderheid. Intussen had de publiciteit echter haar werk verricht. Het ontwerp-Thorbecke viel niet alleen bij de liberalen in de smaak, doch ook bij de RK bevolkingsgroep, met zijn belofte voor vrijheid voor de openbare godsdienstoefening en voor kerkelijke organisatie. Eind april moest Lightenvelt zijn premier berichten, dat zijn geloofsgenoten hem hadden bezworen, zijn tegenstand op te geven. L.J. Rogier heeft Lightenvelt kleurrijk aan ons voorgesteld als één van die avontuurlijke lieden, die zich alles kunnen permitteren zonder ergens in ongenade te vallen.

"Hij was van nederige afkomst - zoon van een Bosse kruidenier en jeneverstoker - niet practiserend katholiek. Hij leefde in concubinaat en liet zijn kinderen niet dopen, maar was als perfect gentleman reçu aan de Europese hoven, dineerde met kardinaal Antonelli, ontving van de Paus een der hoogste kerkelijke onderscheidingen, ging op reis met prins Hendrik en op jacht met Willem III, flirtte met keizerin Eugénie en bleef niettemin een boezemvriend van de angstvallig-vrome J.B. van Son. Handig als Floris van Hall had hij - evenmin als deze - bepaalde politieke beginselen. Als een koorddanser heeft hij in de periode 1847-1853 zijn politieke toeren verricht, goede vrienden met iedereen, behalve Thorbecke en de zijnen, maar ondanks alles gekenmerkt door aandoenlijke trouw aan de kerk van zijn doopsel".

En vice-admiraal Rijk - die volgens Tamse een grapjas moet zijn geweest - hij placht te beweren dat zijn naam op een leugen berustte omdat hij arm was en niet rijk - was zeer aan zijn portefeuille gehecht. Toen hij meende te bespeuren dat de koning toch meer naar het voorstel Thorbecke neigde, koerste hij bij. Schimmelpenninck zette de koning voor het blok. Naar zijn beschrijving stotterde de vorst wat - maar eindigde hij zich bij de meerderheid te voegen. Schimmelpenninck kon terug naar het Engelse Hof van Victoria.

Het kabinet-Donker Curtius

Luzac knapte af; Donker Curtius zette door. In plaats van Luzac verkoos hij zijn studiegenoot De Kempenaer tot minister van Binnenlandse Zaken. De afstand tot Thorbecke was te groot geworden. Donker Curtius kon zijn voorkeur voor het Belgische Staatsrecht nu wat meer uitleven.

De voorstellen, welke op 20 juni bij de Tweede Kamer werden ingediend, weken af van "de maartse richting" van Thorbecke; net als in België verscheen in de grondwet de regel: de uitvoerende macht berust bij de koning. Misschien moet men dit zien als het antwoord van Donker op het verwijt van Schimmelpenninck, dat het ontwerp Thorbecke republikeins van opzet was. Stellig dacht Donker meer monarchistisch dan Thorbecke. In zijn bijdrage tot de grondwetsherziening noemt Thorbecke een groot vals woord. Het was een vals woord omdat de uitvoerende macht in zeer veel opzichten bij de provincies en gemeenten - en niet bij de koning berustte. Het zou bovendien tot misbruik en chicane kunnen leiden. Als Thorbecke van de besluitenregering van Willem I iets had geleerd, was het dat de koninklijke bevoegdheden zo exact mogelijk in wet of grondwet moesten worden omschreven. De visie van Donker won het echter.

Tweede verandering van het ontwerp-Thorbecke. Ministers zouden lid van de volksvertegenwoordiging mogen zijn, mits zij zich aan een herkiezing onderwierpen. In Engeland werd de combinatie verplicht door de supremacy of Parliament: in België was zij toegestaan en gebruikelijk. Maar het ging dwars tegen de staatsleer, de evenwichtsleer van Thorbecke in:

"er is geen ambt in de staat - schreef hij - zo min als dat van den minister met de betrekking van volksafgevaardigde verenigbaar - of kan de minister als zodanig tegelijk ontwerpen van regeringswege voorstellen en zelf als volksvertegenwoordiger beoordelen? Neen, hij mist ten aanzien des gouvernements, de vrijheid welke de eerste eigenschap is van de volksvertegenwoordiger".

Ook op dit punt zou Donker Curtius het in de grondwet winnen. Maar de praktijk heeft Thorbecke gevolgd, die bij zijn benoeming in 1849 het ministerschap neerlegde. Dat voorbeeld is gewoonterecht geworden, totdat de grondwet het in 1938 legaliseerde. Dit is een markant punt, waarop het Nederlandse parlementaire stelsel zich wezenlijk van vrijwel het gehele Europese gedragspatroon onderscheidt. Het geeft de kiezers - zo weten wij nu - minder invloed op de kabinetsformatie waarbij ministers - zelfs een minister-president - van buiten het parlement kan worden benoemd. Het brengt ons ook regelmatig in moeilijkheden als een kabinetscrisis langer duurt dan de 3 maanden, waarin de combinatie nog is toegestaan.

Aan de rechtstreekse verkiezingen voor Eerste en Tweede Kamer heeft het kabinet Donker Curtius zo lang mogelijk

vastgehouden. De Raad van State verwierp echter de gedachte om de Eerste Kamer te doen samenstellen door dezelfde kiezers als voor de Tweede Kamer. Dan had de raad liever geen Eerste Kamer; hij noemde drie alternatieven: een hogere census voor de E.K. verkiezingen of een verkiezing met trappen: door stemgerechtigden en kiesmannen, of verkiezing door de Provinciale Staten. Donker Curtius wilde de Eerste Kamer behouden als dam tegen de volkskamer (13 mei). Weliswaar had de Tweede Kamermeerderheid haar voorkeur laten blijken voor verkiezingen met een trap via kiesmannen of grondvergaderingen. Maar juist half mei, toen op regeringsniveau over het kiesstelsel werd gesproken, vonden in Limburg algemene verkiezingen plaats via kiesmannen - voor de Duitse Nationale vergaderingen. Op 12 mei hadden boven de 23-jarige mannen kiesmannen mogen kiezen; op 16 mei koos 90% der kiesmannen de leider der separatisten Baron van Scherpenzeel-Huesch tot afgevaardigde voor de Kamer.

De Beerenbroek, de commissaris voor Duitse bondszaken, wees de regering erop dat van de ruim 3300 stemgerechtigden slechts de helft was opgekomen. Opgekomen waren vele landbouwers, personen van de kleine burgerstand en de volksklassen.

"Deze mensen welke geen het minste denkbeeld hebben van hetgeen waartoe zij geroepen waren, heeft men de scheidingen van Limburg met Nederland doen inzien als zullende alleen heil en welvaart aanbrengen".

Limburg, zo was zijn conclusie, had ondervonden, hoezeer de rechtstreekse verkiezing met een census welke onder de Belgische regeling van 1831 tot 1838 in Limburg in werking was geweest, boven het algemeen kiesrecht met trappen de voorkeur verdiende (Wels, p. 208). Donker Curtius sloot tenslotte een compromis. De Tweede Kamer zou direct door census-kiezers worden gekozen; de Eerste Kamer indirect door de Provinciale Staten. Maar Willem II moest zijn gewicht nog in de schaal werpen teneinde de Eerste Kamer mee te krijgen voor de directe verkiezingen.

Deze gang van zaken heeft zich in onze tijd herhaald. In de grondwetscommissie Cals/Donner voelde een minderheid voor afschaffing van de Eerste Kamer; de meerderheid en ook het kabinet den Uyl bevalen een directe verkiezing aan. De Tweede Kamer hield echter vast aan getrapte verkiezing.

Ook terzake van de openbare godsdienstoefeningen (het zogenaamde processieverbod) en de onderwijsvrijheid, de vrijheid van vereniging en vergadering, zijn minder liberale oplossingen in de grondwet gekomen dan Thorbecke had voorgesteld. Er zit wel iets aannemelijks in de stelling van C.W. de Vries, dat Thorbecke wellicht te stroef, te onverzettelijk zou zijn geweest om de grondwetsvoorstellen door de Kamer te loodsen. Bedenk dat hij bij de verkiezingen voor de Dubbele Kamer, dus voor de tweede lezing der grondwetsherziening, het af moest leggen tegen zijn conservatieve Leidse collega Cock.

Conclusies

Ik ben toe aan enkele conclusies. Hoewel de revolutionaire ontwikkeling in Europa stellig de impuls is geweest voor onze grondwetsherziening is de receptie van buitenlands staatsrecht daarbij betrekkelijk gering gebleven. Het was in hoofdtrekken het voorstel der 9 mannen dat tot grondwet werd verheven. Nederland haalde de bestaande achterstand in staatkundige ontwikkeling ten dele in. In internationaal kader verkleint zich de betekenis van Thorbecke. Hij was niet zijn tijd, wèl zijn land vooruit!

De Engelse gedachte aan een minister-president kreeg pas na 1945 hier een flauwe maar formele vertaling. De vrijheid van een formateur om zijn ministers zelf te kiezen - en anderen - te weren, is nog steeds beperkt. Het census-kiesrecht was te eng om in 1848 al van een parlementaire democratie te kunnen spreken. Slechts aan 11% der mannen boven 23 jaar kwam kiesrecht toe. De kieswet van Thorbecke riep bijna 75.000 kiezers op uit de bevolking van 3 miljoen; dat was minder dan de 90.000 kiezers, die voor 1848 op indirecte wijze inspraak hadden gehad (Kossmann, p. 136).

Het algemeen mannenkiesrecht, dat Thorbecke nog in de loop van de 19e eeuw had verwacht, werd door Cort v.d. Linden pas in 1917 ingevoerd. Lang hadden de liberalen die ontwikkeling vertraagd. Een van de opvolgers van Thorbecke, Kappeyne van de Capello sprak zelfs de hoop uit, dat hij het niet zou hoeven beleven. En toen Tak van Poortvliet een poging deed om het algemeen kiesrecht althans te benaderen, viel het liberalisme in drie groepen uiteen. Ter verklaring kan misschien dienen, dat de eerste ervaringen met algemeen kiesrecht in Frankrijk niet bovenmate stimulerend werkten. Zij effenden het pad voor Napoleon III.

De Republiek. Hoewel Thorbecke voorwendde dat zijn grondwetsvoorstel de monarchie had gered, bleven zijn conservatieve tegenstanders hem nahouden, dat hij de republikeinse staatsvorm nastreefde, met de kroon als ornament, als masker. Bij de Thorbecke-herdenking in 1971 heeft van Riel niet ten onrechte gesteld dat Jan Rudolf Koning Willem III vaak had geconfronteerd met zijn wil tot macht. Desalniettemin is - zowel in 1853 als in 1866 - Thorbecke voor een contraire beslissing van de koning geweken (aprilbeweging). Principeel is deze zaak ter sprake gekomen in een debat met Groen van Prinsterer toen Thorbecke in 1849 zei:

"Van eene Souvereiniteit van het Huis van Oranje te gewagen komt niet juist voor. Ik zou ongaarne het woord volkssouvereiniteit in de Grondwet zien bezigen; ik vraag of de souvereiniteit van een huis of van een dynastie gepaster zij. De Grondwet van 1848 zeide: de souvereiniteit der Verenigde Nederlanden is en blijft opgedragen aan Zijne Koninklijke Hoogheid Willem Frederik ..., maar ik vraag of deze Vergadering zou kunnen besluiten, een artikel in de Grondwet op te nemen, waarbij aan iemand, in plaats van de Kroon, de souvereiniteit over Nederland wier opgedragen".

Waar Thorbecke op doelde was de grondwetswijziging van 1815, nodig geworden door de gebiedsuitbreiding met België. Bij die gelegenheid had de Grondwet het Koningschap van Willem I in art. 11 erkend:

"De Kroon der Nederlanden is en blijft opgedragen aan Zijne Majesteit Willem Frederik, Prins van Oranje-Nassau om door hem en Zijne wettige nakomelingen te worden bezeten, erfelijk".

Het woord "sovereiniteit" raakte van toen af in de grondwet op de achtergrond. Maakte dat verschil? Groen hield vol: "Kroon betekent Souvereiniteit". De mogendheden van Wenen hadden Zuid-Nederland zijns inziens onder de souvereiniteit van het Huis van Oranje willen brengen. Hij kon zelfs het genoegen smaken, naar de "Aantekening" van prof. Thorbecke op de grondwet van 1815 te kunnen verwijzen. Daarin had deze de tekstverandering gecommenterend als volgt:

"Men heeft de gelukkige uitdrukking ontleend aan de grondwet van 1814, art. 1, in welke zij dezelfde betekenis had".

Doch al meende Groen de geschiedenis aan zijn zijde te hebben, minister Thorbecke nam de toekomst voor zich in: Bij de grondwetswijziging van 1848 was immers het beginsel der ministeriële verantwoordelijkheid erkend.

In de narede tot zijn parlementaire redevoeringen (1871) heeft Thorbecke zijn opvatting samengevat in de beroemde zinsnede:

"de constitutionele monarchie kent eenen absoluten wil niet; zij bestaat in een verband van elkander wederkerig beperkende organen".

Die zin verwoordt de spreiding van macht welke typerend is voor de evenwichtsl leer van Thorbecke: van de macht des konings uitwaaiend naar ministers, staten-generaal, provinciaal en gemeentelijk bestuur. In die zin kan het optreden van Thorbecke, niet met het woord, maar wel met de daad, als democratiserend worden beschouwd. Stempelde dat de grondwetsherziening van 1848 tot een revolutie? Voor Groen - de antirevolutionair - was er geen twijfel:

"...dat, ook in dit land, Maart tot Februari, als gevolg tot oorzaak, in verband heeft gestaan; dat de Grondwetsherziening onder den indruk van den triomf der radicalen te Parijs haar beslag kreeg. Eene hoofdgedachte was van het gebeurde ook in Nederland de ziel. De Grondwetsherziening gelijk zij aan de toongevende partij wenselijk voorkwam, zou tot stand worden gebracht, voorzeker liefst met samenstemming der Constitutionele machten, maar zij zou tot stand komen, in elk geval, omdat ze met de oppermachtigen volkswil, zeide men, overeenkwam. Physieke dwang werd overtoollig, omdat zedelijke dwang genoeg was. En waarom was zedelijke dwang genoeg? Omdat er met physieken dwang gedreigd werd. Toen het buigen plaats had, kwam het breken niet te pas. En waarom boog het wettig gezag zich? Omdat men, met een zijdelingse en veelbetekenende blik, veler oog op verbroken Gouvernemen ten gericht had... Uit vrees voor revolutionair geweld heeft men eendrachtig samengewerkt tot een revolutionaire triomf".

Donker Curtius zag het natuurlijk anders. Hij beroemde zich er op "dat de hervorming bij ons is tot stand gekomen zonder dat er één voet werd gezet op het revolutionaire terrein".

En Thorbecke? Thorbecke gaf te kennen dat hij het woord revolutie, omwenteling niet zo eng wilde opvatten.

"Revolutie is verandering van beginselen, die met of zonder verbreking der wettige vormen kan plaats vinden. Wat is nu bij ons gebeurd? vroeg Thorbecke zich af. "Heeft niet in maart de koning

het initiatief genomen? Heeft niet het koninklijk woord beslist, dat de hervorming wezenlijk werd begonnen. Ik voor mij durf niet verzekeren dat zonder dit woord, de herziening der grondwet, waaruit een nieuwe grondwet is voortgekomen door de vorige Kamer zou zijn volbracht. In deze zin kon de koning terecht zeggen, dat hij de revolutie heeft gemaakt". (*Parlementaire Redevoeringen*, Thorbecke I, p. 160/1).

Dat is de betekenis van de grondwetsherziening van 1848: spreiding van macht over de burgerij.

Bij het optreden van zijn kabinet op 13 mei 1848 kondigde Donker Curtius aan te streven naar een staatsinrichting gebaseerd op (- niet de Britse constructie -) nee, op de eigenaardigheden van het Nederlandse volkskarakter. Kenmerkend daarvoor noemde hij behalve een zekere verkleefdheid aan het Huis van Oranje, de neiging tot eenvoudige burgerlijke zin, dat wil zeggen "die neiging van de Nederlander om zich door geen uiterlijke schijn te laten verblinden en zich geen behoeften te scheppen".

Ik meen, dat die omschrijving niet de slechtste is; klein-burgerlijk zou misschien nog beter zijn. In financieel opzicht betekende deze liberale doelstelling: bezuiniging. Als men de bronnen-publikatie van Wels openslaat, treft het, hoe Donker Curtius cs. zich te midden van de internationale en nationale beslommeringen, ook toelegde op bezuinigingen op de kosten van onze buitelandse vertegenwoordiging. De gezant in Parijs, Fagel, knikte instemmend, zijn collega in Berlijn slikt beklemd, maar de best betaalde gezant in Londen, graaf Gerrit Schimmelpenninck protesteerde. Hij had al f 3.000,= inkomen verloren doordat het lidmaatschap van de Eerste Kamer voor het leven was komen te vervallen. Wijzend op de twee departementen, welke hij als minister-president had beheerd, verzocht hij zijn bezwaren aan de koning voor te leggen. Dit is meer dan een anecdote. Het was een symptoom van een andere buitenlandse politiek. Nederland schikte zich in de positie van kleine mogendheid.

Kossmann heeft de betekenis van 1848 aldus onder woorden gebracht (p. 136): "De betekenis van 1848 ligt (zodoende) niet alleen in de vestiging van een nieuwe binnenlandse orde, die tot nu toe uitgesloten groepen van het volk bij de staatkunde betrok en soepel genoeg was om nog andere groepen toe te laten, maar ook in de verzoening, die er door bewerkt werd tussen vrijheid en zwakte... In 1848 werd vrijheid voor het eerst be-

schouwd als een luxe mogelijk gemaakt door de onmacht. Niet alleen berustte men in de degradatie van het land tot kleine mogendheid, men prees opgewekt de voordelen ervan. De onlustgevoelens, die sinds de late achttiende eeuw Nederland hadden verontrust, maakten plaats voor een positieve waardering van het beperkt bestaan der natie. Eindelijk na een soms latente, soms actuele crisis van zeventig jaar, slaagde de Nederlandse gemeenschap erin zich bij de feiten aan te passen. Zij vond een nieuw evenwicht dat bijna een eeuw stand hield".

N. Cramer

Beknopte literatuuropgave

- A. Alberts: *Koning Willem II*. Den Haag 1964.
- J.C. Boogman: *Nederland en de Duitse bond. 1815-1851*. 2 dln. Groningen etc. 1955.
- W. Boreel van Hogelanden: *Herinneringen*. In: *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap LII* (1931).
- H.T. Colebrander: *Historie en leven II*. Amsterdam 1915.
- H.T. Colebrander: *Willem II, Koning der Nederlanden*. Amsterdam 1938.
- S.W. Jackman: *Romanov Relations*. London 1969.
- J. de Bosch Kemper: *Geschiedenis van Nederland na 1830*. 5 dln. Amsterdam 1873-1882.
- E.H. Kossmann: *De Lage Landen 1780-1940. Anderhalve eeuw Nederland en België*. Amsterdam 1976.
- M.J.F. Robijns: *Radicalen in Nederland*. Leiden 1967.
- L.J. Rogier en N. de Rooy: *In vrijheid herboren. Katholiek Nederland 1853-1913*. 's-Gravenhage 1953.
- 'Schimmelpenninck's Notanda'. H.T. Colebrander (ed.). In: *Onze Eeuw IV* (1903).
- C.A. Tamse: *Nederland en België in Europa (1859-1871)*. Den Haag 1973.

- Th. van Tijn: 'Tien jaar liberale oppositie in Amsterdam (1844-1854)'. In: *Bijdragen voor de geschiedenis der Nederlanden* XVII (1963).
- J. Valkhoff e.a.: *Grondwet en maatschappij in Nederland 1848-1948*. Den Haag 1948.
- W. Verkade: *Overzicht der staatkundige denkbeelden van Johan Rudolph Thorbecke (1798-1872)*. Arnhem 1935.
- C.W. de Vries: *Overgrootvader Koning Willem III*. Amsterdam 1951.
- C.W. de Vries: *De ongekende Thorbecke*. Amsterdam 1950.
- C.B. Wels: *Bescheiden betreffende de buitenlandse politiek van Nederland 1848-1919*. Deel I. 's-Gravenhage 1972.
- J.H.J.M. Witlox: *De Katholieke Staatspartij in haar oorsprong en ontwikkeling geschetst*. 3 dln. 's-Hertogenbosch 1919-1969.
- J.H.J.M. Witlox: *De staatkundige emancipatie van Nederlands katholieken 1848-1870*. Bussum 1969.